

तर्कभाषा वैशिष्ट्यम्

डॉ. विकास ठाकुर

व्याख्याता:— राजकीय कन्या महाविद्यालय, नाथद्वारा, राजसमन्द, राजस्थान
विषय:— संस्कृत साहित्य

प्रस्तावना:—

मानवजीवनस्य प्रगतौ तर्कस्य भाषायाश्च नैषा संबन्धमाला केवलं वैकल्पिकं नास्ति, किन्तु परम्परागुण्येन अविभाज्यरूपेण प्रतिष्ठिता। तर्क चेतनाविशेषः, विचारप्रवाहस्य नियामकः, युक्तिपरकनिर्णयस्य मूलम् इत्यपि कथ्यते। भाषाश्च तदपि साधनम्—विचाराणां संप्रेषणाय, बुद्धेः अवबोधय, समाजस्य आन्तरिकव्यवस्थाय च। अतः तर्क—भाषयोः सम्यक्तया विश्लेषणम् मानवसंसृतेः दार्शनिकं, मनोवैज्ञानिकं, सामाजिकं च स्वरूपं द्योतयति।

भारतीयपरम्परायां तर्कशास्त्रं विशेषान्तरैः नायनैः, वैशेषिकैः सांख्ययोगवेदसकैः, बौद्ध—जैनादिभिः च अत्यधिकं विकसितम्। भाषाशास्त्रं तु पाणिनीयव्याकरणे एव परमं शिखरं प्राप्तम्। तयोः एकीकृतदर्शनं, विशेषतः न्यायदर्शने, विशदं दृश्यते।

अतः इदं विस्तृतं विवेचनम् तर्कस्य भाषायाश्च परस्परसंबन्धं, ऐतिहासिकविकासं, तत्त्वमीमांसां, आधुनिकसन्दर्भं च आलोकयति।

1. तर्कशास्त्रम् स्वरूपम्

तर्कशब्देन सामान्यताया युक्तिः, अनुमानम् प्रमाणविश्लेषणम्, विवेक इत्यादयः बोध्यन्ते। भारतीयन्यायप्रस्थानस्य मतानुसारं तर्कः मननं युक्तिकल्पनं च।

1.1 तर्कस्य प्रमुखलक्षणानि

1. नियमितता— यत्र विरोधाभासो नास्ति, युक्ति संगतिः अस्ति।
2. अनुसन्धानम्— सत्यस्य अन्वेषणार्थं तर्कम् अत्यावश्यकम्।
3. हेतुमत्त्वम्— कारणकार्यभावस्य अन्वेषणं तर्कस्य हृदयम्।
4. प्रमाणाधारिता— प्रमाणैरनुमानैश्च सिद्धिः भवति।

1.2 तर्कस्य विभागाः

भारतीय परम्परायां तर्कः सामान्यतया त्रिधा—
अनुमानम्— हेतु लिंगाद् निष्कर्षः।
उपमानम्— सामान्यधर्मः विशेषे आरोप्यते।
निगमनाम्— तार्किकनिष्कर्षश्च अंतिमरूपम्।
एतान्येव आधुनिकतर्कशास्त्रस्य इत्यादिषु सम्यगुपयुज्यन्ते।

2. भाषाशास्त्रस्य तत्त्वम्

भाषा मानव शक्तिषु श्रेष्ठा, विचारस्य वाहिका ।

2.1 भाषायाः मूल स्वरूपम्

1. वर्ण व्यवस्था – ध्वनि, उच्चारण रूपा ।
2. शब्द सामग्री – अर्थबोधक रूपाणि ।
3. वाक्य विन्यासः – व्याकरण आधारितः व्यवस्थितकमः ।
4. अर्थ प्रेषणम् – मनोभाव नां संप्रेषण क्रिया ।

2.2 संस्कृत भाषाया विशेषता

- संस्कृतं विश्वस्य अत्यन्त व्याकरण निबद्धा, तर्क संगत भाषा इति स्वीकृतम् ।
- पाणिनीयव्याकरणं विश्वस्य प्राचीनतम् भाषा वैज्ञानिक विश्लेषणम् ।
 - दव्यन्दव-बहुव्रीहि-तत्परुषादयः समाः तर्कगत संक्षेपणे उपयुज्यन्ते ।
 - निरविकल्पता, निःसंशयता – तर्क प्रयुक्ति वार्ता विन्यासः भाषायाः संरचना एव ।

3. तर्कस्य भाषाया सह सम्बन्धः

भाषा तर्कस्य उपकरणम्, तर्कः भाषायाः संयोज्य बुद्धिः । उभौ परस्पराश्रितौ ।

3.1 भाषा तर्क बिना निष्फलः

यदि भाषायो तर्क संगत नास्ति, तर्हि—

- अर्थदोषः
- मतभेदः
- भ्रम विपत्तिः
- अनर्थ बोधः इत्यादि जायन्ते ।

अतः स्पष्ट तर्क युक्त वार्ता विन्यासः आदर्श भाषणस्य मूलाधारः ।

3.2 तर्कः भाषां बिना निष्फलः

यदि तर्क विचार अस्ति, किन्तु भाषा रूपेण अभिव्यक्ति न स्यात्, तर्हि—

- ज्ञानप्रसारः न भवति
 - अन्वयि व्याप्त विचार न संप्रेषितः
 - समाजानुग्रह न सिध्यति
- अतः तर्कस्य विस्तारस्य मूलाधारः भाषा एव ।

4. न्यायदर्शने तर्क-भाषयोः एकीकृतं स्वरूपम्

भारतीय न्याय प्रस्थाने तर्कः, भाषाविज्ञानं, विचार पद्धति च त्रोणि अपि एकीकृतानि ।

4.1 न्याय सूत्रेषु तर्कः

गौतमन्याय सूत्रो—

- प्रमाणम् ज्ञानोपाय
- प्रमेयम् ज्ञातव्यः पदार्थः
- संशयः
- व्याख्यानम्
- निर्णयः
- तर्कः
- निगमनम्

इत्यादिन तर्क—भाषया सम्बन्धं अत्यन्त स्पष्टं दर्शयन्ति ।

4.2 पदार्थ विज्ञानम् भाषायाः तार्किकशुद्धि

न्याय वैशेषिकेषु द्रव्य — गुण — कर्म — समय — संख्या — सामान्य — वैशर्य — संस्कार इत्यादीनां तर्क प्रसूतं वर्गीकरणम्

भाषायाः अर्थ विन्यास परिशोधयति ।

5. तर्कस्य भाषिक विनियोगः

5.1 विवाद—संवादेषु

तर्क युक्त भाषा

- प्रश्नोत्तर रूपे
- वाद—जल्प—वितण्डा इत्यादिषु
- उपत्ति प्रदर्शन रूपे अनिवार्या ।

5.2 शास्त्र ग्रन्थेषु

वेदान्त, न्याय, सांख्ये, मीमांसायाँ च सर्वत्र—

- सूत्र रूपे संक्षिप्त भाषा
- भाष्यरूपे विस्तृतभाषा
- वार्तिक—टीकादिषु तर्क निष्ठ व्याख्या
इत्यादीनां समन्वयः दृश्यते ।

6. भाषा एव तर्कस्य संरचनायाः आरंभ बिन्दुः

भाषा—

- संकल्पस्य निर्माणं करोति
- तर्कस्य अनुक्रमं व्यवस्थितं करोति
- अर्थानां सूक्ष्म भेदं निर्धारयति

उदाहरणम्—

“गच्छति” इत्यस्मिन्—

- कर्ता
- कर्म
- काल निदेशः
- दिग्-दिशा
- प्रयोजनम्
इत्यनेन तर्क प्रक्रिया अन्तर्निहिता ।

7. आधुनिकविज्ञानदृष्ट्या तर्क-भाषायाः अध्ययनम्

7.1 भाषा विज्ञानम्

आधुनिक भाषाशास्त्रे—

- संरचनावादः
- जनन व्याकरणम्
- संज्ञान-भाषा विज्ञानम्
इत्यादिषु तर्कगर्भित भाषा विश्लेषणं दृश्यते ।

7.2 कृत्रिम बद्धौ तर्क-भाषाया सम्बन्धः

संस्कृत भाषाया अनुस्यूत तर्क युक्तिः आधुनिक भाषा मॉडल्स इत्यादिषु आदर्श रूपेण उपयुज्यते ।

8. समाजे भाषा-तर्कयोः प्रभावः

मानव समाजस्य—

- शिक्षा
- न्याय व्यवस्था
- शासन-प्रशासनम्
- मीडिया-संचारः
- तर्क-वितर्क संस्कृति

इत्यादयः भाषातर्कैः अधिष्ठिताः ।

तर्क हीनं भाषा दुरवबोधम् भाषाहीनतर्कः निःसार ज्ञानम् इत्येतन्न समन्वयम् अपेक्षतः ।

9. दर्शनिक दृष्ट्या निष्कर्षः

तर्कः स्फूर्तिः, भाषा स्वरूपम् ।
तर्कः “बुद्धैः क्रिया” भाषा “बुद्धैः वाणी” ।

उभौ मिलित्वा एव—

- ज्ञानं निमीयते
- विवेकः वर्धते

- मनोविज्ञानं स्पष्टं भवति
- समाजव्यवस्था स्थिरा भवति

अतएव भारतीय शास्त्रेषु—

“तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतिमूलम्”

इति उक्तम्, किन्तु तर्क—मूलक भाषा तत्रैव अनिवार्या ।

उपसंहार

तर्क—भाषयाः सम्बन्धः अविभाज्यः अविनाभाव सम्बन्धवत् । संस्कृत भाषा तर्क युक्तव्यवस्थायुक्ततमभाषा । भारतीय न्याय दर्शनम् तर्कस्य भाषिकमूलं परिशुद्धीकृत्य विश्वमानवजगत् प्रति अनूप योगदानं दत्तम् ।

अतः भाषा प्रयोग तर्कः, तर्क विचार भाषा इत्येतयोः समन्वयेन एव मानव संस्कृति प्रगच्छति ।